

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет**

юридичний факультет

кафедра психологічних та педагогічних дисциплін

**ОСОБЛИВОСТІ
ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ
СФЕРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Курсова робота

Виконала:
студентка групи ПВШм-11
Довгаль Л. О.

Перевірила:
к. мед. н, доц.
Лукашук-Федик С. В.

Тернопіль - 2017

ПЛАН

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Особливості психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики.....	4
1.1. Психологічна природа цінностей та їх класифікація	4
1.2. Феномен “Я” у формуванні особистості і її структури	10
1.3. Розвиток суспільства і зміни ціннісних пріоритетів.....	13
РОЗДІЛ 2. Експериментальне дослідження ціннісних орієнтацій старшокласників	17
2.1. Організація експериментального дослідження та методологічний апарат.....	17
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження	21
2.3. Шляхи формування ціннісних орієнтацій старшокласників.....	28
ВИСНОВКИ	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	37

ВСТУП

Проблематика ціннісних орієнтацій входить до загальної структури теорії про цінність і формування особистості. Ученими обгрунтовуються різноманітні підходи до класифікації ціннісних орієнтацій, з'ясовуються основні напрямки змін, що відбуваються у суспільстві, тощо. Незважаючи на значний інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників до вивчення проблеми цінностей, існує низка питань, які ще потребують свого вирішення.

Формування системи ціннісних орієнтацій є водночас процесом становлення особистості. Ця система у структурі особистості розглядається у зв'язку із самосвідомістю (С. Л. Рубінштейн, І. І. Чеснокова, Л. І. Божовіч, В. С. Мерлін); із направленістю особистості (К. К. Платонов, А. Г. Ковальов, Н. В. Кузьміна); через систему установок (Д. Н. Узнадзе, Ш. А. Нарідашвілі, Ш. Н. Чхартішвілі) тощо. Розвиток особистості відбувається в процесі засвоєння соціального досвіду, який існує у вигляді норм, правил, ідеалів цінностей, вироблених у певному суспільстві. Ознайомлення із соціальними зразками, інтеріоризація деяких з них, формування власної оцінки щодо дійсності і є становленням системи ціннісних орієнтацій особистості.

Система цінностей – це та ланка, яка пов'язує суспільство з індивідом, включає його в систему суспільних відносин, а також поєднує інтереси, потреби, світогляд людини з конкретною поведінкою. Існує двосторонній зв'язок між цінностями та поведінкою особистості. З одного боку, саме через поведінку, вчинки можна судити про систему ціннісних орієнтацій, які людина обирає на основі існуючих та засвоєних норм. А з іншого – є показником рівня розвитку самої особистості.

Говорячи про систему цінностей, варто мати на увазі, що саме вона є однією з найважливіших характеристик особистості. Ціннісні орієнтації, безперечно, залежать від інтересів, бажань і потреб, і водночас активно формують інтереси, поглиблюють, диференціюють бажання. Отже, хоча соціальні установки, інтереси, потреби і визначають поведінку особистості, але і самі вони залежать від ціннісних орієнтацій. Система цінностей як внутрішня

основа ставлень індивіда до дійсності дає можливість розкрити механізм поведінки особистості, пояснити та прогнозувати її.

Беручи до уваги актуальність і недостатність висвітлення ціннісно-мотиваційної проблематики, *об'єктом* дослідження обрано психологічні особливості ціннісно-мотиваційної сфери.

Предметом дослідження була ієрархія цінностей старшокласників.

Мета дослідження – виявлення структурної будови системи цінностей старшокласників.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що існують розбіжності між ієрархією доступностей та ідеалів у старшокласників.

Згідно із поставленою метою та висунутою гіпотезою було визначено такі *завдання*:

1. Проаналізувати вітчизняну та зарубіжну наукову психолого-педагогічну літературу з питань дослідження системи цінностей особистості.
2. Виробити методичний комплекс експериментального дослідження ціннісних орієнтацій старшокласників.
3. Виявити розбіжності між ієрархією доступностей та ідеалів у школярів.

Методологічною основою дослідження виступають теоретичні положення про закономірності процесу розвитку свідомості (С. Л. Рубінштейн, Ч. Шеррингтон), принципові положення психологічної науки про закономірності психічного розвитку (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), системний підхід у вивченні особистості (Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов).

Для розв'язання поставлених завдань використано такі *методи* наукового дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, психодіагностичні методики (тест, опитувальник), статистична обробка отриманих фактів.

РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Психологічна природа цінностей та їх класифікація

Ціннісне ставлення належить до загальнонаукових понять, гносеологічне значення яких особливо велике для педагогіки і психології. На думку вчених, включення ціннісних ставлень у структуру особистості дає змогу виявити найзагальніші соціальні детермінанти поведінки, витoki яких слід шукати в моралі, суспільній повсякденній життєдіяльності людини.

Поняття “ціннісне ставлення людини” впливає з понять “цінність”, “ціннісна орієнтація” (В. А. Блюмкін, О. Г. Дробницький, В. П. Тугарінов та ін.). Аналіз сучасної філософської літератури переконує в тому, що “цінність” є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах соціального життя і культури, світогляді людини, що потрібно врахувати при організації роботи з морального виховання особистості, формування її гуманістичного досвіду.

У теорії цінностей категорія “цінність” виступає як залежна від історичного розвитку, соціальних умов, суспільних відносин, діалектики абсолютного і відносного, об’єктивного і суб’єктивного. В основі такого підходу лежать практичні потреби людей, які є суб’єктивними чинниками цінностей, оскільки становлять внутрішнє значення суб’єкта. Об’єктивний чинник, як стверджують дослідники, утворюють іманентні якості їх носія.

Складна природа цінностей зумовила різні підходи до визначення природи цінностей та їх класифікації (В. А. Василенко, О. Г. Дробницький, А. Г. Здравомислов, В. В. Момов, В. А. Ядов та ін.). Так, В. П. Тугарінов розглядає цінності як явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, корисні, потрібні людям історично визначеного суспільства як дійсність, ціль, ідеал. Тому цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще потрібно здійснити. Дослідник відокремив дві групи цінностей: цінності життя (життя, здоров’я, радість, радість життя, спілкування з людьми та ін.) і цінності культури: матеріальні (техніка, житло, їжа та ін.), соціально-політичні

(громадський порядок, мир, безпека, людяність) і духовні (освіта, наука, мистецтво).

В. А. Василенко розглядає категорію цінності з позицій ставлення до неї суб'єкта. Оскільки “цінність” детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, оскільки її величина і характер водночас залежать також від визначення суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний характер цінності). У тому, що цінність є водночас і предметом, і ставленням до цього предмета, й полягає особливість категорії “цінність”. Це дає змогу розглядати дане явище не лише з філософської, а й із психолого-педагогічної точки зору.

Для А. Г. Здравомислова істотним у цінностях є ступінь вираженості духовного багатства особистості. Цінності, на його думку, - це особливі продукти духовної діяльності людини, у ході якої в певний спосіб перетворюються і демонструються соціальні властивості речей [21].

Соціологи розглядають цінності як нормативи чи регулятори діяльності. Згідно з таким підходом відокремлюють цінності-норми, цінності-ідеали і цінності-цілі.

Досліджуючи диспозиційну структуру особистості, В. А. Ядов насамперед відокремлює цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні).

Зустрічаються також інші класифікації, коли цінності поділяються на реальні (актуальні) і потенціальні (В. В. Момов, В. Г. Алексєєва), фактичні та визнавані. До цього рангу вони “підносяться” оцінкою тієї чи іншої особи, класу, усього людства та ставлення до дійсності, ідеї, норми, виконує певні функції: мотивуючу, що визначає поведінку, спрямованість соціально-корисної діяльності кожного окремо взятого індивіда.

Оскільки цінності відіграють важливу роль у мотивації поведінки людини, то об'єктивно-суб'єктивні ставлення визначають позицію особистості, впливають на загальне осмислення світу, спрямовують її дії, поведінку, вчинки (С. Ф. Анісімов).

Цінності за своїм характером завжди соціально значущі, оскільки виражають загальну моральну орієнтованість і ціннісний зміст поведінки людини. У цьому плані вони виступають як регулятори у відносинах між особистістю і суспільством, у поведінці окремих людей (регулятивна функція). Цінності набирають особистісного змісту, реалізуються і чинять мотиваційний вплив на усвідомлення та поведінку лише тоді, коли вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю.

Як регулятор поведінки функція цінностей розглянута С. Л. Рубінштейном. Досліджуючи життєві зв'язки суспільства та індивіда, він довів, що практичне ставлення людини до світу полягає у відокремленні ним значущих предметів, явищ, цінностей. Життєві цінності та потреби, що перебувають у певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку. Цінності не первинні, вони похідні від співвідношення людини і світу, виражаючи те, що в світі (включаючи й те, що створює людина в процесі історії) є значущим для людини. В основі поняття "цінність" лежить ступінь значущості того чи іншого явища або предмета для суб'єкта, що сприймає його. Значущість, у свою чергу, визначається здатністю задовольняти певні потреби або якусь одну потребу, причому ця значущість має в цінності моральний характер, оскільки виражає таке ставлення людини до предметної реальності, що ґрунтується на уявленнях добро і зло.

Загальновідомо, що кожне нове покоління застає вже існуючий, усталений світ моральних цінностей. Природно, що кожна людина орієнтована на конкретний моральний світ, який існує реально і постає перед особистістю, що формується, у вчинках оточуючих її людей, звичаях, трудовому процесі, діяльності соціальних інститутів, літературі та мистецтві, а також взагалі в усій системі культури даного суспільства.

Моральні цінності, культура, мораль передаються від одного покоління до іншого шляхом соціального успадкування, тобто вони формуються всіма умовами життя людей і цілеспрямованим виховним впливом на них з боку суспільства.

Особиста система моральних цінностей утворюється в кожній людині в цілісному процесі її розвитку. Вона відбиває моральні норми суспільства, засвоєні на рівні індивідуальної свідомості. Особливість цієї системи полягає в тому, що вона полегшує постійне переведення існуючих моральних норм на моральні вимоги до себе, що реалізуються на рівні самоконтролю.

Особиста система моральних цінностей формується під впливом багатьох чинників. Цей процес характеризується рядом принципово важливих положень, обґрунтованих дослідженнями Т. М. Мальковської.

По-перше, які б обставини не впливали на пізнання моральних цінностей, їх відбір для засвоєння в особистому досвіді – важливою є настанова на сутність того, що становить для особистості моральну цінність. Поведінку, що відповідає моральним стандартам лише на рівні засвоєння звички, навряд чи можна вважати моральною, оскільки вона не містить ставлення до стандартизованої дії. Крім того, вона, як правило, здійснюється лише під контролем оточуючих.

Розглядаючи механізм моральної регуляції поведінки, В. П. Левкович показав, що моральна проблемна ситуація виникає лише при критичному, вибірковому ставленні до правил. Відповідно моральним можна вважати лише той вчинок, який ґрунтується на свідомому ставленні до норми і передбачає вибір рішення на основі власної відповідальності. Отже, засвоєння моральних цінностей передбачає моральне ставлення до них.

По-друге, на систему моральних цінностей впливають цінності осіб, значущих для людини. Для старшого школяра – це батьки, любимі вчителі, однолітки, друзі.

Середовище найближчого оточення надзвичайно істотно впливає на систему моральних цінностей, що формуються. Такою є також сила традицій, звичаїв, забобонів. Оскільки всі вони мають не лише позитивні, а й негативні сторони, то виключно важливого значення набуває власне активне ставлення до існуючих норм спілкування і взаємодії.

Формування цінностей – процес досить складний, багатогранний. Дослідженнями встановлено, що специфічність усвідомлення об'єктів

соціальної дійсності як цінностей передбачає наявність для цього особливих психологічних механізмів. У цьому разі на перший план виходить такий вид психологічного процесу, як оціночна діяльність людини, спрямована не лише на засвоєння та усвідомлення об'єктивно-змістовної сторони об'єкта чи предмета, а й на оцінювання їх властивостей з точки зору потреби, корисності, прийнятності тощо для задоволення потреб та інтересів особистості, реалізації цілей її діяльності. У результаті цієї оціночної діяльності відбувається усвідомлення цінності й тим самим формуються ціннісні орієнтації та особливості ставлення.

Отже, зазначена В. М. Мясищевим вибірковість індивідуальних зв'язків особистості з дійсністю залежить від того визначеного суб'єктивного змісту, що характеризує для людини сутність предмета чи явища дійсності та не зводиться до сукупності її сенсорних якостей. Іншими словами, даний об'єктивний зміст, що характеризує об'єкт соціальної дійсності, є для особистості його цінність, яка визначається через оцінювання, на основі якого, у свою чергу, виробляються "оціночні ставлення особистості" (В. М. Мясищев). Важливою стороною моральної оцінки є емоційне переживання. Істотне при цьому ціннісне ставлення, що впливає на реалізацію цінності в поведінці людини. Об'єктивна значущість явищ, як зазначають вчені, сама собою не утворює ціннісного ставлення. Щоб це відбулося, значущість має бути усвідомлена в системі ціннісних понять. Цінності виражають різноманітні ставлення людей до явищ. Моральні цінності пов'язані з етичними принципами, ідеалами, різними нормами, традиціями, прикладами, що заслуговують наслідування.

Одвічні, або класичні, етичні цінності звичайно виражаються в заповідях, принципах, життєвих девізах, що утворюють ядро системи цінностей: "не кради", "не вбивай", "шануй батька свого і матір свою", "не виголошуй неправдивого свідчення". У цих заповідях актуалізовані цінності батька, матері, життя, правди, чесності та інших моральних принципів. За їх допомогою людина шукає для себе точку опори в собі, сім'ї, праці, народі, людстві, знаходить орієнтир у різних життєвих колізіях. Вони висвітлюють буденність

стратегічної спрямованості, попереджують від перетворення на раба ситуації, дають змогу висувати домінанту в різноманітному світі інтересів і цінностей, допомагають певним способом організувати життя.

Етичні цінності, що лежать в основі гуманних відносин, виявляються в такому ставленні суб'єкта до навколишнього світу, коли за явищами проглядаються значення, зміст, посередники, більш-менш прихований суб'єкт. Це здатність бачити в світі речей не лише ціну, сам об'єкт. А й суттєві сили людини, навички, історію становлення предмета.

Якщо ми сприймаємо світ, природу, людину лише як об'єкт, засіб, якщо ми їх не одухотворюємо, то відсутній сприятливий для моральних цінностей клімат. Без суб'єкта, духовності люди є лише ресурсами, чинниками, виробничою силою, а навколо них – лісові маси, природні водоймища тощо.

1.2. Феномен “Я” у формуванні особистості і її структури

Особливістю психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики є те, що цінності розглядаються крізь призму особистісного сприймання суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній. Звідси і виникло словосполучення “ціннісні орієнтації” (маємо на увазі ідеологічні, моральні, естетичні та інші підстави оцінки суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації в ній; це також засіб диференціації індивідом об'єктів навколишнього світу за їхньою значущістю).

Розуміння ціннісних орієнтацій як соціальних [21; 4] або соціально-психологічних утворень [20] закономірно підводить до думки про необхідність розгляду їх у контексті більш складних, глобальних утворень особистості, і зокрема у структурі її самосвідомості, життєвих взаємин особистісного розвитку та життєдіяльності загалом.

Ціннісно-мотиваційна спрямованість – це не статичне утворення, а процес, що характеризується певною функціональною динамікою. Найважливішими характеристиками системи ціннісних орієнтацій є її багаторічність, яка полягає в тому, що критерій цінностей - особистісна значущість - містить у собі

різноманітні змістовні аспекти, зумовлені впливом різних типів і форм соціальних відносин.

Ціннісні орієнтації - це свідоме відтворення ціннісних властивостей об'єкта [26]. Ціннісним орієнтаціям властива така внутрішня напруженість, яка здатна пробудити бажання, намір, інтерес, спрямований на конкретний вид діяльності. Завдяки цим властивостям ціннісні орієнтації можуть виконувати певні соціальні функції. По-перше, ціннісні орієнтації прилучають індивіда до системи форм і цінностей соціального середовища. По-друге, вони сприяють самоствердженню особистості, реалізації її обдарувань, соціальних очікувань. По-третє, вони забезпечують гармонізацію внутрішнього світу особистості, систематизацію її знань, норм, стереотипів тощо.

Розвиток індивіда як особистості припускає усвідомлення ним самого себе як істоти, відмінної від інших, як деякої суб'єктивної, відносно замкненої реальності. Все це виявляється у факті називання себе "Я". Тому феномен "Я" є центральним моментом формування особистості і її структури. Значною мірою можна твердити, що особистість – це і є "Я" або насамперед "Я". Багато хто з психологів вважає, що вузьке розуміння особистості повинне включати лише її ядро, тобто Я-концепцію і спрямованість особистості (мотивація, ціннісні орієнтації).

Я-концепція з моменту свого зародження стає активним початком, важливим чинником в інтерпретації досвіду. Я-концепція сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості і є джерелом очікувань, тобто уявлень про те, що має відбутися.

Відомим є положення про те, що високий ступінь розбіжності між такими компонентами, або структурами, Я-концепції, як Я-реальне та Я-ідеальне, призводить до відчуття дискомфорту (а іноді й до депресії) внаслідок усвідомлення недосяжності ідеалу. Я-концепція - це сукупність усіх явищ індивіда про себе, поєднана з оцінкою цих уявлень. Описова складової Я-концепції – образ "Я", або картина "Я", - компонент, пов'язаний із ставленням до самого себе чи окремих своїх якостей, самооцінкою чи прийняттям себе. Я-концепція визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, щовін про себе

думає, як оцінює свій діяльнісний початок і можливості його розвитку майбутньому [4]. Елементи Я-концепції (специфічні переконання, за допомогою яких людина визначає, хто вона є) – це Я-структури. Я-структури – психічні моделі, за допомогою яких людина організовує своє психічне життя. Я-структури дуже впливають на те, як особистість опрацьовує інформацію, як вона сприймає, запам'ятовує та оцінює себе й інших людей.

В. В. Столипін зазначає, що аналіз підсумкових продуктів самосвідомості, що виражаються у побудові уявлень про самого себе, Я-образах, або Я-концепціях, здійснюється або як пошук видів і класифікацій образів “Я”, або як пошук “вимірів” (тобто змістовних параметрів) образу “Я”. Більшість дослідників (праці У.Джемса, З.Фрейда, К.Левіна, К.Роджерса та багатьох інших) у розрізненні уявлень “Я” вбачають розрізнення Я-реального і Я-ідеального. Більш детальна класифікація образів запропонована Розенбергом: “дійсне Я”, “динамічне Я”, “фактичне Я”, “імовірне Я”, “ідеалізоване Я” [40]. Я-ідеальне складається з цілого ряду уявлень, що відбивають потаємні сподівання та спрямованості індивіда; ці уявлення часто бувають відірваними від реальності. За К. Хорні, велика розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним часто призводить до депресії, зумовленої недосяжністю ідеалу [42]. Г. Оллпорт вважає, що Я-ідеальне відбиває цілі, що їх індивід пов'язує зі своїм майбутнім. Комбс та Соупер розглядають Я-ідеальне як образ людини, що нею індивід прагне і намагається стати, тобто чк сукупність рис особистості, які, з його погляду, необхідні для досягнення адекватності, а іноді й досконалості (довершеності). Багато хто з авторів пов'язує Я-ідеальне із засвоєнням культурних ідеалів, уявлень і норм поведження, що стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення. Подібні ідеали притаманні будь-якому індивідові [4].

Ідеальна уява, так само як і “над-Я”, вважається інстанцією, що здійснює регулювальну функцію, відповідальну за добір вчинків. Було б помилкою змішувати цих два поняття: важливе для кожного і більш-менш нереальне ідеальне уявлення далеке від того “тирана”, яким постає часом “над-Я”. “Над-Я” виконує регулювальні функції і лежить в основі почуття провини, тимчасом

як за допомогою ідеального уявлення здійснюється відносна оцінка різних дій. Можливо, ідеальне уявлення впливає на наміри, а не на дії. Можна співвіднести це поняття ідеального уявлення з тим, що А. Адлер називає метою або планом життя [20].

Я-реальне, будучи сильним і активним, дозволяє приймати рішення і брати на себе відповідальність. Воно веде до справжньої інтеграції і здорового почуття цілісності, тотожності. К. Хорні відокремлює Я-актуальне (емпіричне) від Я-ідеалізованого, з одного боку, і від Я-реального – з другого [42]. Я-актуальне – поняття, що охоплює усе, чим є людина тепер: її тіло, душу і здоров'я. Я-актуальне – те, що має на увазі су'єкт, коли говорить, що хоче знати себе, тобто хоче знати, яким він є. Я-ідеалізоване – те, ким є суб'єкт у своїй ірраціональній реальності. Я-реальне – це “споконвічна сила”, що діє у напрямку індивідуального зростання і самореалізації, завдяки чому суб'єкт може знову досягти повної ідентифікації.

Психологічні конфлікти тоді стають на перешкоді особистісному зростанню й самоактуалізації, коли переривається, “розщеплюється” взаємодія, діалог Я-образів, кожний з яких не приймається як свій, відторгається або трансформується в захисних формах. Можливе виникнення конфлікту між будь-якими аспектами особистості, втягненими в реципрокні відношення, що виникли як наслідок дихотомічного її протиставлення. Ступінь психологічної диференціації можна уявити як вимір, один із полюсів якого означає високий ступінь чіткості (артикульованості) та автономності підструктур Я-концепції (особистих самооцінок і Я-образів), їхню ієрархізованість і відносну усталеність, упорядкованість і збалансованість їхньої взаємодії, а протилежний полюс – “розмитість”, “нечіткість”, “синкретизм”, низьку спеціалізацію, відсутність ієрархічних зв'язків і збалансованих взаємодій [38].

1.3. Розвиток суспільства і зміни ціннісних пріоритетів

В умовах трансформації українського суспільства здійснюються пошуки форм і сфер самореалізації сутнісних сил індивідів, які зорієнтовані на особистий вибір, особисту відповідальність. Ці нові ціннісні орієнтири

активніше засвоюються молодими людьми. Але риси психології патерналізму, споживацькі настрої, прояви соціальної апатії, схильність до досягнення успіху за допомогою соціально несхвалюваних методів – все це становить зворотний бік медалі сучасної молодіжної свідомості, демонструє її амбівалентність.

Зміни в українському суспільстві торкнулися глибинних пластів суспільної психології, актуалізували проблему життєвих цінностей людей, особливо підростаючого покоління. Такий стан, за якого люди втрачають орієнтири життя і страждають від почуття втрати смислу життя й спустошеності, В. Франкл називає екзистенційним вакуумом.

Сучасне українське суспільство, як і суспільства інших пострадянських держав, переживає активне проникнення в масову свідомість елементів ціннісної структури, що є характерними для західних країн. Проте сприйняття західних зразків має досить специфічний характер, коли в ієрархії поєднуються елементи системи ліберальних і традиційних цінностей. Традиціоналізм базується на орієнтації на інтегративний інтерес і спільну колективну волю. Лібералізм стверджує цінність особистості і її вільного вибору. Швидка орієнтація масової свідомості з однієї системи на іншу навряд чи можлива. Показовою в цьому плані є суттєва різниця в оцінці пріоритетів цінностей “особистісна свобода” і “рівність”.

У суспільстві, що трансформується, відбувається суттєва перебудова системи соціальних цінностей, причому цей процес досить складний і небезболісний. Щоб та чи інша соціальна цінність значно піднялася вгору на шкалі ціннісних пріоритетів суспільства, вона має активізуватися у суспільній свідомості, тобто визнаватися за важливу більшістю населення. Можна простежити, як відбувається цей процес у пострадянському просторі на прикладі дослідження класифікації життєвих цінностей росіян [37]. До числа актуальних цінностей, які обрали понад 50% опитаних, увійшло 8 запропонованих 59. Це такі цінності, як *сім'я, безпека, совість, порядок, праця, права людини, гроші, законність*. Проте ядро суспільних цінностей насправді ширше, оскільки до нього доцільно включати, окрім цінностей, які набрали переважну більшість виборів серед опитаних, цінності, що їх обрали як важливі

більше половини соціальних груп. До таких “центральної цінностей” увійшли, окрім вищезгаданих, *свобода, духовність, власність, гуманізм, особистісна гідність, справедливість, працелюбність, відчуття обов’язку, освіченість, гостинність, професіоналізм, рівність всіх громадян перед законом.* Відповідно до “периферійних” цінностей, котрі обрала як основні меншість соціальних груп, увійшли такі пріоритетні донедавна цінності, як *колективізм, ентузіазм, самопожертва, верховенство державних інтересів над інтересами особи* [16].

Крім того, що суспільні цінності поділяються на центральні та периферійні, деякі автори ще поділяють їх на інтегруючі та диференціюючі [27]. До інтегруючих вони відносять цінності, які мають високий рейтинг у більшості соціальних груп. Свою інтегруючу функцію означені цінності можуть виконувати або активно, коли у більшості груп рейтинг їх вищий, ніж у меншості, або пасивно – коли рейтинг вищий у меншості груп, порівняно з рейтингом цих цінностей у більшості. Диференціюючі цінності – це такі, які в різних соціальних груп мають полярні оцінки, тобто рейтинг їх у частини соціальних груп високий, а у частини – низький. Вони також можуть бути активно чи пасивно диференціюючими. Якщо більшість соціальних груп відчуває їх соціальну нестачу, можна казати про активно-диференціюючу роль цінностей у суспільстві. З-поміж центральних цінностей активно-інтегруючими відносно суспільної свідомості в цілому виступають *сім’я, права людини, свобода, духовність, гуманізм, працелюбність, професіоналізм,* пасивно-інтегруючим – *совість і праця.* Проте з-поміж них є також диференціюючі цінності. До активно-диференціюючих цінностей належать *безпека, особиста гідність, справедливість, освіченість, гостинність, гроші, порядок,* до пасивно-диференціюючих - *законність і власність.*

Таким чином, у нестабільних суспільствах відбувається активна трансформація ціннісної системи, що спонукає людей до необхідності вносити відповідні корективи в індивідуальну систему цінностей, а для молоді дає значний простір вільному волевиявленню у формуванні своїх ціннісних пріоритетів.

Процеси плюралізації ціннісних орієнтацій серед молоді, пов'язані зі змінами у суспільній системі цінностей, почали вивчатися ще наприкінці 80-х років. Дослідники розглядали цю проблему з різних боків, виявляючи різні центроутворюючі компоненти ціннісних орієнтацій особистості [25].

Для однієї з груп центральною цінністю виступало *бажання “досягти успіху в суспільстві”*. Серед інструментальних цінностей при цьому домінувало *“налагодження потрібних зв'язків”*. Для іншої групи домінуючим було *прагнення “бути корисним людям”*. Центроутворюючою при цьому була не просто цінність досягнення, а цінність поваги й авторитету серед людей. Ще одна модель самореалізації спиралась переважно на *цінність особистісного комфорту*, бажання діставати задоволення від життя, добре проводити вільний час, створювати комфортні житлові умови і т. ін. Нарешті була група так званих *нігілістів*, для яких *провідні цінності полягали в боротьбі і свободі вибору, небажанні вписуватись у формальні організації і визнанні “неформальності” як вельми значущої цінності*.

Сучасні дослідження дають змогу уявити, яке становище займають різні статусні групи в метасоціальному ціннісному просторі. Виявляється, що групи, які розташовані досить близько в економічному і соціальному просторі, можуть конфліктувати у ціннісному метопросторі і навпаки, тобто цінності вільно долають різні соціально-економічні бар'єри і можуть успішно виконувати інтегруючу роль для суспільства в цілому [24]. Таким чином, одночасно відбуваються і плюралізація ціннісної системи суспільства, і перетворення у ціннісних світах окремих людей, що спричиняють як формування цілісних систем, так і роздвоєння моральних принципів та переконань.

Таким чином, стан ціннісної системи суспільства може бути охарактеризований як такий, що постійно трансформується, а це спричинює зміни у ціннісній ієрархії суспільства, плюралізацію ціннісних систем, котрі виконують як диференціюючу, так і інтегруючу роль. У цей непростий сучасний світ вступають молоді люди, які обирають життєвий шлях, спираючись на особистісну ціннісну систему, котра формується фактично за відсутності усталеної суспільної системи цінностей.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Організація експериментального дослідження та його методика

У проведеному нами тестуванні взяли участь 142 учні Тернопільських загальноосвітніх шкіл № 19 і №22 (10 і 11 класи).

Використовувалася методика М. Рокича “Ціннісні орієнтації” у модифікації О.Б.Фанталової [9].

Ця методика була створена М. Рокичем і модифікована О. Б. Фанталовою відповідно до поставленої нею гіпотези про різній рівень розлагодженості у мотиваційній сфері хворих на гіпертонічні хвороби (психоматичне захворювання) порівняно з хворими на симптоматичну артеріальну гіпертонію (не психоматичне захворювання) і здоровими особами. У методиці використано поняття, що означають в основному “термінальні цінності”, виділені в такому вигляді М. Рокичем (адаптований варіант методики якого застосовувався у вітчизняних дослідженнях - В. А. Ядов), і техніка їхнього попарного ранжування (Г. І. Саганенко, Smith).

На відміну від класичної методики, її модифікація дає змогу визначити опосередковану структуру системи цінностей особистості. Цей критерій є достатньою умовою для побудови структури ціннісних орієнтацій без використання методу багатговимірного шкалювання, оскільки на основі підрахунку кількості переваг при попарному порівнянні цінностей можна встановити структуру ціннісних орієнтацій особистості, знявши обмеження методу лінійного ранжування (як це відбувається у вимірі первинної методики).

Процедура дослідження полягає в тому, що досліджуваному на спеціальному бланку пропонують 12 понять, що означають різноманітні життєві цінності. Це такі цінності, як:

- 1) активне діяльне життя;
- 2) здоров'я (психологічне та фізичне);
- 3) цікава робота;
- 4) краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві);

- 5) кохання (духовна та фізична блискість з коханою людиною);
- 6) матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних ускладнень);
- 7) наявність добрих та вірних друзів;
- 8) впевненість у собі (свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів);
- 9) пізнання (можливість розширення свого світогляду, загальної культури, а також інтелектуальний розвиток);
- 10) свобода як незалежність у вчинках і діях;
- 11) щасливе сімейне життя;
- 12) творчість (можливість творчої діяльності).

В інструкції зазначено, що необхідно двічі здійснити попарне порівняння цих понять (цінностей) на спеціальних матрицях у реєстраційному бланку.

Цінність (доступність)

П. І. Б. _____

Вік _____ Стать _____

1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12
1-3	2-4	3-5	4-6	5-7	6-8	7-9	8-10	9-11	10-12	
1-4	2-5	3-6	4-7	5-8	6-9	7-10	8-11	9-12		
1-5	2-6	3-7	4-8	5-9	6-10	7-11	8-12			
1-6	2-7	3-8	4-9	5-10	6-11	7-12				
1-7	2-8	3-9	4-10	5-11	6-12					
1-8	2-9	3-10	4-11	5-12						
1-9	2-10	3-11	4-12							
1-10	2-11	3-12								
1-11	2-12									
1-12										

Перший раз за “цінністю”, або “значущістю”; другий раз – за “доступністю”. У бланку це помічається різними кольорами. Відповідна цифра обводиться кружечком червоного кольору (цінність) чи синього (доступність); коли матриця одна – позначається те, що відповідає цінності і що – доступності. Якщо ж матриць дві, то більш важливе поняття обводиться кружечком за

“цінністю” – на першій матриці, а на другій за “доступністю”. Потім експериментатор підраховує, скільки разів кожне поняття було переважаючим за “цінністю” (C_i) і скільки разів – за “доступністю” (D_i). Далі підраховується інтегральний (сумарний) показник, який дорівнює сумі розбіжностей за модулем для всіх 12 цінностей R , де i - номер поняття в реєстраційному бланку і в інструкції. В нашому випадку при $n=12$ індекс розбіжностей знаходиться в межах 0-72 (0 - графіки за “цінністю” і “доступністю” збігаються, а це означає повну відсутність розбіжності в мотиваційній сфері, що відповідає об’єктивній формулі: “цінне”- одне і те саме для мене, що й “доступне”, і, навпаки, “доступне” - те саме, що й “цінне”; 72 – графіки за “цінністю” і “доступністю” дзеркально розходяться, а це означає повну розбіжність “цінного” і “доступного”, що відповідає суб’єктивній формулі: “того, що для мене “цінне”, немає, а те, що є, мені не потрібне”). Показником внутрішнього конфлікту в тій або іншій сфері буде значна розбіжність між показниками “цінність” і “доступність” у випадку, коли $C_i > D_i$. Інтегральний (сумарний) показник розбіжності “цінність- доступність” (R) у свою чергу свідчить про глибину не завжди усвідомленого стану включеності особистості у власні внутрішні конфлікти, про рівень внутрішньої незадоволеності, дискомфорту.

На відміну від класичної методики, її модифікація дає змогу визначити опосередковану структуру системи цінностей особистості. Цей критерій є достатньою умовою для побудови структури ціннісних орієнтацій без використання методики багатовимірного шкалювання, оскільки на основі підрахунку кількості переваг при попарному порівнянні цінностей можна встановити структуру ціннісних орієнтацій особистості, знявши обмеження методу лінійного ранжування (як це відбувається у вимірі первинної методики).

За допомогою даної методики можна оцінити не тільки усвідомлені, а й неусвідомлені ціннісні орієнтації. Це пов’язано з тим, що завданням досліджуваного є попарне порівняння цінностей між собою. Будувати ж ієрархію системи цінностей і ранжувати їх людині не потрібно.

Наступний етап дослідження мав характер експрес-опитування за допомогою спеціально розробленої анкети. Анкета містила запитання закритого та відкритого типу.

Анкета для експрес-опитування старшокласників “Дослідження цінностей молоді”

Уважно прочитай запитання та запропоновані відповіді. Відповіді, які, на твій погляд, відповідають твоєму ставленню, познач “Х”.

1. Твоя стать.

1) Жіноча. 2) Чоловіча.

2. В якому класі ти навчаєшся?

1) У 9 класі. 2) У 10 класі. 3) В 11 класі?

3. Яка культура тебе приваблює? Познач лише одну відповідь.

1) Західноєвропейська. 2) Американська. 3) Східна. 4) Слов’янська.

4. Як ти вважаєш, що на тебе впливає дуже сильно, формує твою особистість?

Відміть усі слушні відповіді.

1) Театр.

2) Кіно.

3) Література.

4) Живопис.

5) Релігія.

6) Музика.

7) Інше (напиши, що саме).

5. Чи вважаєш ти, що сьогодні існує мода на (відміть усі слушні відповіді):

1) Уміння працювати на комп’ютері.

2) Ролики.

3) Читання художньої літератури.

4) Паління сигарет.

5) Татуювання.

6) Відвідування дискотек, нічних клубів.

7) Сексуальний досвід.

8) “Крутий” одяг.

- 9) Досвід уживання наркотиків.
 - 10) Заняття спортом.
 - 11) Вживання алкоголю.
6. Як ти вважаєш, що саме викликає заздрощі у твоїх однолітків? Напиши.
7. Наскільки важливими є для тебе наступні принципи? Відміть усі слушні відповіді.
- 1) Бути здоровим.
 - 2) Отримати достойну освіту, професію.
 - 3) Створити сім'ю.
 - 4) Зробити кар'єра.
 - 5) Кохання.
 - 6) Знайти своє місце в суспільстві.
 - 7) Стосунки з друзями.
 - 8) Досягти в житті якомога більшого.
 - 9) Зробити життя для всіх кращим.
 - 10) Дістати від життя більше задоволення.
 - 11) Стосунки із сім'єю.
 - 12) Ніколи не нудьгувати.
 - 13) Можливість реалізувати свій талант та здібності.
 - 14) Бути прийнятим як особистість.
 - 15) Віра в Бога.
 - 16) Стати багатим.
 - 17) Розважатися якомога більше.
8. Які риси особистості ти вважаєш найбільш цінними для сучасної людини?

2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження

Після проведення тестування за методикою М. Рокича та опрацювання отриманих даних ми виявили деякі особливості ціннісних орієнтацій школярів: у системі розташування ідеальних цінностей домінують такі поняття, як кохання (11,6%), здоров'я (11,1%), сім'я (10,9%) та свобода (10,8%). Ієрархію

доступностей очолюють такі поняття, як друзі (10,5%), впевненість у собі (9,8%), активність життя (9,6%) та пізнання (9,1%) (табл. 1 і табл. 2).

Таблиця 1

Ієрархія цінностей

№ п/п	Цінності
1.	Кохання
2.	Здоров'я
3.	Свобода та сім'я
4.	Друзі
5.	Впевненість у собі
6.	Матеріально забезпечене життя
7.	Цікава робота
8.	Творчість
9.	Пізнання
10.	Активність
11.	Краса природи та мистецтва

Таблиця 2

Ієрархія доступностей

№ п/п	Доступність
1.	Друзі
2.	Впевненість у собі
3.	Активність життя
4.	Пізнання
5.	Кохання
6.	Здоров'я
7.	Краса природи та мистецтва
8.	Свобода та творчість
9.	Цікава робота
10.	Сім'я
11.	Матеріальне забезпечення життя

Відомо, яке велике значення для досягнення внутрішнього конфлікту і стану душевного спокою має відсутність розбіжностей у системі цінностей людини. Отже, ми виявили, що найбільш суперечливі теорії старшокласники висловлюють щодо оцінки сфер сім'ї (індекс розбіжностей дорівнює 3,0), краси природи та мистецтва (2,4) та сфери матеріального забезпечення життя (2.1) (див. табл. 3). Наявність друзів (0), цікава робота (0,5) та впевненість у собі (0,6) не особливо цікавлять учнів, оскільки ступені цінності та доступності цих понять в уявленні старшокласників майже збігаються.

Таблиця 3

Загальний індекс розбіжностей

№ п/п	Доступність
1.	Щасливе життя
2.	Краса природи та мистецтва
3.	Активне життя
4.	Матеріально забезпечене життя
5.	Пізнання
6.	Кохання та свобода
7.	Здоров'я
8.	Творчість
9.	Впевненість у собі
10.	Цікава робота
11.	Наявність друзів

Конфліктність сфер також можна поділити на дві групи - ті, які мають цінність, більшу за доступність, і ті, які мають доступність, більшу за цінність (див. табл. 4 і табл. 5). Звичайно, більш важливим є показник розбіжностей у системі цінностей, коли цінність більша за доступність, оскільки саме ця відповідальність може сприяти відсутності відчуття внутрішнього благополуччя, душевного спокою та психічні розлади (наприклад депресію).

Індекс розбіжностей (цінність, більша за доступність)

№ п/п	ІР (Ц Д)
1.	Щасливе сімейне життя
2.	Матеріально забезпечене життя
3.	Кохання та свобода
4.	Здоров'я
5.	Наявність друзів

Таблиця 5

Індекс розбіжностей (доступність, більша за цінність)

№ п/п	ІР (Д Ц)
1.	Краса природи та мистецтва
2.	Активне життя
3.	Пізнання
4.	Творчість
5.	Впевненість у собі
6.	Цікава робота
7.	Наявність друзів

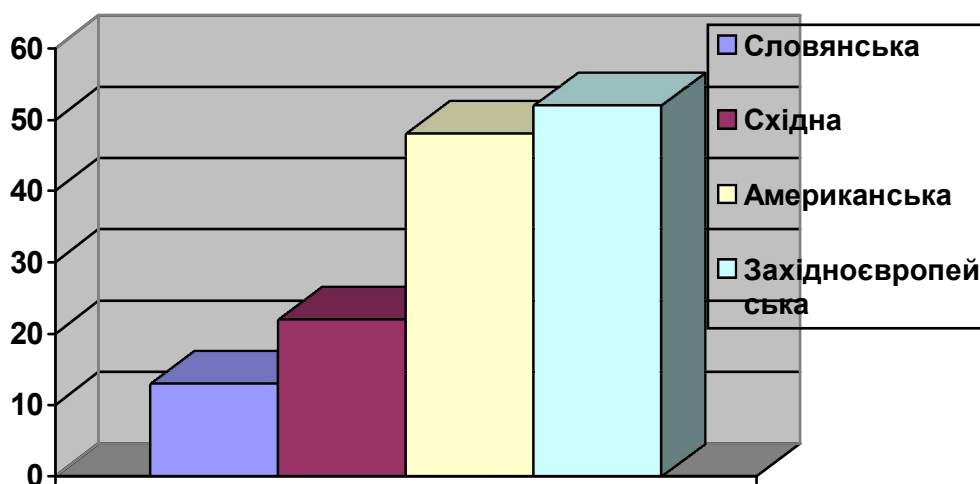
Ставлення особистості до себе, виникаючи як результат діяльності самосвідомості, є водночас однією із фундаментальних її властивостей, що значно впливає на формування змістовної структури і прояву цілої системи інших особливостей людини.

Як свідчить наше дослідження ієрархії цінностей старшокласників, головною цінністю для осіб віком від 16 до 18 років є цінність “кохання”. Привертає до себе увагу і друга цінність - “здоров'я”. Найнижчі позиції займають цінності: “творчість”, “пізнання” та “активність” (8, 9, 10-а позиції відповідно). В ієрархії доступностей домінує цінність “друзі”. Найменш доступними є такі цінності, як “матеріально забезпечене життя” та “щасливе сімейне життя”. Цікавим виявилось те, що в системі цінностей існує досить вагомий індекс розбіжності. Зокрема, найбільш “конфліктною” цінністю, яка

визначається у сферах цінності та доступності, є “щасливе сімейне життя”. До того школярі “не задоволені” своїм матеріальним становищем та існуючими проблемами у сфері кохання (цінність значно переважає доступність).

Невідповідність цінностей їх доступності є чинником, що провокує внутрішню конфліктність особистості. Результати експрес-опитування ”Дослідження цінностей молоді” свідчать, що більшість учнів приваблює західноєвропейська і американська культури (див. діаграму). Це зрозуміло з точки зору так званого засилля на екранах західноєвропейської та американської шоу-продукції. На думку учнів, на формування їхньої особистості найбільше впливає музика (57 %), кіно, література (30%) (див. табл. 6).

Діаграма

Таблиця 6

Відповіді учнів на запитання: “Як ви вважаєте, що на Вас впливає дуже сильно, формує Вашу особистість?”, %

Музика	57
Кіно	57
Література	30
Релігія	9
Живопис	9
Інше: сім'я, школа, друзі	9
Театр	4

Відповіді на ці запитання свідчать про необхідність більше уваги надавати духовному стану дитини й особливо – прищепленню учням поваги до національної культури, до традицій свого народу. Тобто пріоритетного значення набуває виховання національної самосвідомості учнів.

Фахівці, які займаються формуванням здорового способу життя молоді, підкреслюють той факт, що зараз у середовищі молоді існує певна мода на стиль життя, проведення вільного часу, заняття, хобі тощо. Наша анкета містила відповідне запитання (див. табл. 7).

Таблиця 7

Відповіді учнів на запитання: “Чи вважаєте Ви, що сьогодні існує мода на ...”, %

Відвідування дискотек, нічних клубів	83
Заняття спортом	73
“Крутий одяг”	70
Уміння працювати на комп’ютері	70
Татуювання	48
Сексуальний досвід	48
Ролики	17
Паління сигарет	17
Читання художньої літератури	9
Вживання алкоголю	9
Досвід уживання наркотиків	4

Серед опитаних молодих людей існує своєрідна мода на заняття спортом, уміння працювати на комп’ютері. Однак чільне місце у ієрархії молодіжних цінностей посідають проведення вільного часу у нічних клубах та дискотеках, наявність стильного одягу, татуювання та сексуальний досвід. За результатами анкетування викликають заздрощі в однолітків – “розмір зарплатні батьків” (43%), “становище батьків у суспільстві” (48%), “можливість бути за кордоном” (65%).

Тобто, на думку школярів, предметом заздрощів чи поваги є те, що насамперед пов'язане з матеріальним добробутом і матеріальним статком батьків, їхнім соціальним становищем. Найважливішими для школярів є: зробити кар'єру (87%), здобути достойну освіту, професію (83%), кохання (83%), знайти своє місце в суспільстві (57%). Тобто можна зробити висновок, що школярі мають досить виразне прагнення досягти чогось у житті, бути потрібним, приносити користь, самореалізуватися і при цьому відчувати радість і задоволення від життя (див. табл. 8).

Таблиця 8

Відповіді учнів на запитання: “Наскільки важливими є для Вас наступні принципи...?”, %

Зробити кар'єру	87
Отримати достойну освіту, професію	83
Кохання	83
Бути здоровим	74
Стосунки з друзями	70
Досягти в житті якомога більшого	70
Створити сім'ю	65
Отримати від життя більше задоволення	61
Стосунки із сім'єю	57
Знайти своє місце в суспільстві	57
Можливість реалізувати свій таланти та здібності	52
Зробити життя для всіх кращим	52
Ніколи не нудьгувати	52
Стати багатим	48
Мати владу, щоб досягти в житті всього	48
Віра в Бога	35
Стати відомим	30
Розважатися якомога більше	22
Бути прийнятим як особистість	17

2.3. Шляхи формування ціннісних орієнтацій старшокласників

Програма рекомендована учням віком 15-17 років, кількістю до тридцяти чоловік. Курс заходів, спрямованих на формування в учнів ціннісних орієнтирів бажано проводити в один навчальний тиждень, тобто чотири дні поспіль. Про проведення програми і про теми окремих занять учнів попереджають заздалегідь. Для другого та третього заняття клас потрібно поділити на дві групи по 10-15 чоловік і займатися з ними окремо у різний час.

Необхідне приміщення – кімната відпочинку, актовий зал школи (якщо він не дуже великий) або звичайний кабінет.

День перший. Дискусія на тему „Чи існує справжня дружба?”

(1 година)

З класу обираються двоє учнів, котрі представлятимуть дві різні позиції стосовно даного питання (опоненти). Вони сідають навпроти інших учасників дискусії. Стільці для учасників розставляються півколом.

1. Спершу ведучий ознайомлює присутніх із темою, метою та *правилами дискусії*:

- 1) У приміщенні говорить один.
- 2) Про бажання висловити свою думку повідомте, піднявши руку.
- 3) Аби кожен встиг прийняти активну участь в дискусії, виступи учасників повинні тривати не більше однієї хвилини.
- 4) Висловлюйтесь чітко та лаконічно.
- 5) Будь-яке нетолерантне ставлення до думки інших учасників заборонене.
- 6) Хід дискусії координує ведучий.

2. Опоненти представляють свою позицію стосовно даного питання та аргументи на її підтримку (до 5 хвилин).

3. Учасники задають питання опонентам.

4. Ведучий пропонує учасникам такі питання:

- 1) Хто вірить у дружбу?
- 2) Яким повинен бути справжній друг?
- 3) Чим відрізняється дружба від товаришества?

- 4) Дружба між хлопцями та дівчатами можлива?
 - 5) Як ви обираєте собі друзів?
 - 6) Ви пробачили б своєму другові зраду?
5. Опоненти впорядковують інтерпретують та оцінюють отриману в ході обговорення інформацію (можлива розробка колективного рішення).
6. Ведучий робить підсумки: зіставляє мету дискусії із отриманими результатами та дякує усім присутнім за участь у дискусії.

Ведучий дискусії повинен вміти:

- *вирішувати поставленні завдання-проблеми (не допускати відхилень обговорення від теми);*
- *побудувати і розвивати відношення групи учасників дискусії (підтримувати доброзичливу атмосферу, не допускати особистих сутичок);*
- *входити в продуктивний контакт з кожним окремим учасником (вислуховувати кожного, активізувати пасивних, зазначати внесок кожного у спільний результат).*

День другий. Тренінг на розвиток чуйності, милосердя (1 година)

Тренінг складається з чотирьох вправ.

1. **Вправа „Як справи? – Дякую, добре” (10 хвилин).** Проводиться для розминки учасників.

Столи та стільці відставляють в сторону, щоб звільнити достатньо місця.

1) Учасники закривають очі та вдягають пов'язки. Всі стають в один ряд пліч о пліч та обличчям до тренера. Далі вони розраховуються по порядку, і кожен запам'ятовує свій номер.

2) Тренер розповідає про техніку безпеки і повідомляє, що він особисто буде слідкувати за безпекою учасників. Взаємна довіра є необхідною умовою цієї вправи.

3) Після цього кожен учасник намагається запам'ятати голос своїх сусідів. Робиться це наступним чином. Кожен запитує у своїх сусідів зліва та справа: „Як в тебе справи?”. Сусіди відповідають „Дякую, добре”.

4) Тепер учасники починають із заплющеними очима ходити по кімнаті, тримаючи руки перед собою в позі безпеки (на рівні грудей, долонями назовні).

5) Коли всі позмішувались, тренер дає команду зупинитись. Тепер можна розповісти учасникам, яким є їх завдання: вони повинні із заплющеними очима стати в початковому порядку пліч о пліч. Гравці можуть розмовляти, проте використовуючи лише дві фрази: „Як в тебе справи?” та „Дякую, добре”. Коли всі вирішать, що завдання виконане, нехай кожен скаже свій номер вголос. Якщо номери йдуть по порядку, то учасники добре впорались із завданням.

2. Вправа „Бідне зайченя” (20 хвилин).

Учасники сідають в коло. Тренер говорить наступний текст тихо, повільно, з рівною інтонацією:

„Розмістіться зручніше. Нехай ваші очі будуть заплющені. Подумайте про те, як легко та швидко ваші очі виконують ваші бажання. Ви лише встигли подумати про щось, а ваші очі вже дають картинку цього. Подумайте про ліс. Яким він вам намалювався? Густим? Хвойним чи листяним? Ви прогулюєтесь цим лісом. Відчуйте його ґрунт під кожним своїм кроком. Ви йдете повільно та спокійно, вбираючи чисте повітря на повні легені. Що ви бачите навкруги? Яка зараз погода? Ви йдете далі, бо почули дивні звуки. Вони привели вас до маленького зайченяти, лапка котрого затиснута у мисливський капкан. Він лежав вже знесилений та змарнілий. Проте коли побачив вас злякався і почав відчайдушно намагатися звільнитися від пастки. Як він виглядає? Чи не змінилася погода, коли ви побачили зайченя? Спробуй зрозуміти, що ви зараз відчуваєте. Ви вирішили допомогти цьому бідоласі. Проте вам не вдається зробити це з першого разу. Ще одна спроба і ще одна... Ви розумієте, що вашої сили не достатньо аби розтиснути капкан. Ви намагаєтесь знайти спосіб, аби полегшити ваше завдання? Чи, можливо, вам здається, що ця справа безнадійна і ви залишаєте мисливцеві його здобич? Який варіант ви знаходите? Вам таки вдалося допомогти зайченяті звільнитися від капкану. Якими є ваші почуття тепер? Ви оглядаєтесь навколо. Чи змінилося щось у лісі? Ви помічаєте, що зайченя не може добре пересуватися – його лапка поламана. Ви берете його на руки. І виходите з лісу. Якою стежкою ви йдете? Тією, що прийшли чи іншою? Яка погода? Чи чуєте ви якісь звуки? Як поводить ся зайчик, якого ви

врятували? Зосередьтеся на своїх почуттях. Ви йдете із почуттям того, що ви добра людина, ви поважаєте себе за це. І ви обов'язково поділитесь своїми враженнями з іншими, коли розплющите очі і повернетесь у цю кімнату”.

Тепер учасники тренінгу по черзі розповідають про свої враження від пригоди, про свої відчуття та переживання.

3. Вправа „Байдужа людина – це...”(10 хвилин)

Тренер просить учасників пригадати випадки, коли вони зустрічались із людською байдужістю в житті. Учасники по черзі розповідають про ці випадки.

Тепер тренер просить розповісти про випадки, відомі учасникам, коли вони чи хтось інший проявляв чуйність до біди інших.

Далі учасникам пропонується скласти список рис характеру людини, котра байдужа до чужої біди, а поряд із ним список чеснот чуйної та благородної людини. Потім кожен з учасників зачитує складені протиставлення. Тренер узагальнює спільну думку.

4. Вправа „Падіння”(20 хвилин)

Вправу слід проводити з килимом на підлозі або на галявині.

1) Тренер помічає ігрову поле – воно повинне бути достатньо великим, аби гравці могли вільно по ньому пресуватися, і доволі компактним, аби кожен з гравців міг легко дістатися один до одного, - в цілому, від 10 до 20 квадратних метрів.

2) Спочатку всі гравці мовчки ходять по полю, не вступаючи один з одним в контакт.

3) Тренер демонструє суть вправи на власному прикладі. Він ходить по полю деякий час, потім зупиняється і голосно говорить: „Я падаю!” – і падає вперед, до центра поля.

4) Інші учасники повинні помітити, що тренер зупинився і приготуватися до того, щоб підтримати його. Як тільки тренер скаже: „Я падаю!”, всі кидаються йому на допомогу.

5) Після того, як гравці спіймають того, хто падає, вони підіймають його, і гра продовжується.

6) Учасники повинні суворо дотримуватися наступних правил:

- Якщо хтось захоче впасти він повинен зупинитися і лише після цього голосно сказати: „Я падаю!”. Це потрібно для того, аби привернути увагу решти учасників і попередити справжнє падіння.

- Дуже важливо, аби падіння завжди відбувалось до центру ігрового поля.

7) Тренер обов’язково повинен нагадати наступне:

- Ця гра потребує високої концентрації уваги – і ніхто не повинен постраждати.

- Під час гри, окрім фрази: „Я падаю!”, не можна нічого говорити.

- Ніхто не повинен впасти по справжньому.

- Кожен повинен прийти іншому на допомогу.

- Якщо раптом впасти вирішили два гравці, група розділюється, аби „врятувати обох”.

День третій. Імітаційна гра „Маленька людина у великому місті”(45 хвилин)

Кожен учасник отримує свою роль у великому місті – підприємець, двірник, водій тощо із вказівками тренера про особисті якості даного персонажа (чесний, добрий, сміливий, недоброзичливий, знервований і т.ін.). Найкраще, аби тренер підготував відповідні картки і учасники вибрали їх методом лотереї. На цих картках також вписується варіанти можливих складних ситуацій у житті даного персонажа.

За командою тренера місто оживає. Кожен займається своєю роботою. Той, до плеча котрого торкнеться тренер, повинен розіграти ситуацію, коли йому потрібна допомога інших (наприклад, у водія заглух мотор, у вчителя під час екскурсії зник учень). Інші учасники повинні поводитись відповідно до своїх ролей і якщо герой холодний, стриманий та прагматичний, то він відповідно не допомагатиме тому, хто потрапив у біду, хіба що матиме з цього якусь матеріальну користь.

Через 20 хвилин учасники міняються ролями і гра триває далі.

Тренеру необхідно ознайомити учасників із правилами гри заздалегідь:

1. Під час гри кожен живе життям свого персонажу і діє відповідно до його, а не своїх життєвих принципів.

2. Після отримання ролей учасники не розповідають один одному, в кого яка роль. Вони лише займаються кожен своєю справою, коли місто оживає.

3. „Потерпілий” не просто чекає на допомогу. Він може її також і шукати.

4. Коли „потерпілому” інший герой відмовив у допомозі, то перший не повинен наполягати на своєму, а вибачитися і піти далі.

Після такого імпровізованого спектаклю учасники виловлюють свої думки та враження.

Тренеру слід задати їм такі питання:

- Чи легко вам було виконувати свої ролі?
- Що ви відчували, коли виникала необхідність попросити допомоги у інших?
- Чи важко було відмовляти у допомозі, якщо це зумовлював характер вашого героя?
- Що нового ви почерпнули з цієї гри?
- Чи сподобалася вам гра загалом?

День четвертий. „Мозковий штурм” („брейнсторменг”) на предмет пошуку шляхів розвитку толерантності, доброзичливості та милосердя учнів школи. (1 година 20 хвилин)

Тренер ділить клас на групи приблизно по 7 чоловік.

Кожна група повинна обрати „генераторів”, котрі продукують, створюють ідеї по вирішенню даної проблеми, та „резонаторів”, котрі формулюють ці ідеї у більш доступній формі. Також слід обрати модераторів. Вони є лідерами групи і координують роботу генераторів та резонаторів.

Правила гри слід підготувати заздалегідь написаними на дошці, або на ватмані:

1. Висувайте нові ідей, навіть найнезвичайніші.
2. Критика нових ідей забороняється: їх можна лише уточнювати, розвивати, видозмінювати, шліфувати, доповнювати.
3. Формулюйте думки коротко. Якщо вас не розуміють, викладіть ідею в іншій формі, передайте резонатору.
4. Вірте, що дану проблему дуже важливо і можна розв`язати. Оптимізм і впевненість – запорука успіху.
5. Усі хочуть працювати цим методом! У всіх гарний настрій. Думки та уявлення – вільні від усіляких штампів та стереотипів.

План роботи:

1. Групам повідомляється мета, завдання роботи, порядок, правила, принципи „мозкової атаки”.
2. Далі проводиться розминка. (можна успішно використати враження та спогади від попередніх занять).
3. Після того, як групам повідомлено проблему, а саме – пошук шляхів розвитку толерантності, доброзичливості та милосердя в учнів молодших та середніх класів нашої школи, вони приступають до її спільного обговорення групами.
4. Кожна група шукає рішення даного питання, використовуючи при цьому малюнки, графіки на ватмані чи аркуші паперу (якщо є проектор).
5. Презентація рішень кожної групи її модератором.
6. Визначення одного чи кількох найкращих проектів. Прийняття спільного рішення.
7. Тренер робить підсумки роботи. Дякує усім за співпрацю та пропонує імпламентувати результати роботи на рівні дирекції школи.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого дослідження свідчать, що в цілому мета його досягнута, гіпотеза і положення, винесені на захист, підтвердились, завдання дослідження реалізовані. Сутність проведеного дослідження може бути представлена у таких загальних висновках:

Проведений нами аналіз особливостей психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики дозволяє розглядати цінності крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній. Ми виходили із визнаного положення, що "цінність" є складним комплексним утворенням, яке міститься в пізнавальних структурах, процесах соціального життя і культури, світогляді людини, що потрібно врахувати при організації роботи з морального виховання особистості, формування її гуманістичного досвіду.

Оцінне ставлення особистості до себе виникає на основі переживань, включених у раціональні моменти самосвідомості. Різноманітні почуття, емоційні стани, пережиті в різний час, за різних життєвих обставин у зв'язку з міркуваннями про самого себе і т. ін., становлять емоційний "фонд", який у свою чергу зумовлює спрямованість людської діяльності.

Ціннісні орієнтації є одним із найбільш комплексних, багаторівневих утворень в структурі особистості, які виконують роль регуляторів поведінки. Знання ступеня сформованості ціннісних орієнтацій особистості, їх ієрархії – ключ для можливості здійснення виховання особистості.

Як свідчить дослідження ієрархії цінностей старшокласників, головною цінністю для них є цінність "кохання". Привертає до себе увагу і друга цінність – "здоров'я". Найнижчі позиції займають цінності: "творчість", "пізнання", "активність". В ієрархії доступностей домінує цінність "друзі". Найменш доступними є такі цінності, як "матеріально забезпечене життя" та "щасливе сімейне життя". Невідповідність цінностей і їх доступності є чинником, що провокує внутрішню конфліктність особистості.

Ціннісні орієнтації здійснюють вплив на певні місця особистості в суспільстві, а також на вибір нею своєї референтної групи. Цей факт повинен

враховуватися при комплектуванні навчальних груп. Об'єднання в одну академічну групу школярів з діаметрально протилежною системою ціннісних орієнтацій ускладнить процес формування шкільного колективу як єдиного життєстійкого організму.

Навчальні дисципліни повинні формувати не лише професійний інтерес, але й розвивати ті якості, які є основою вільної особистості, готової до пізнання оточуючого світу і свого “я”, яка не боїться брати відповідальність і проявляти ініціативу.

Результати усної співбесіди показали, що третя частина опитаних старшокласників відчували труднощі, коли потрібно було побудувати рангову систему цінностей. Це свідчення того, що старшокласник ще не в повній мірі є зрілою особистістю. Отже, не до кінця сформовані ціннісні орієнтації, протиріччя в них породжує непослідовність поведінки. Тому навчально-виховний процес буде ефективним в тому випадку, якщо він сприяє усвідомленню школярем своїх цінностей, приведенню їх в систему.

Дане дослідження підтверджує актуальність певних напрямків у виховному процесі: формування в учнів загальнолюдських цінностей; виховання громадянськості; подолання духовно-моральної кризи. Тому зусилля всього педагогічного колективу мають бути спрямовані на виховання людини-громадянина, формування людини як особистості, найвищої цінності української нації.

В подальшому передбачається вивчення розвитку ціннісних орієнтацій у студентів та розробка оригінальних діагностичних та методичних засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 63-70.
2. Астаф'єва М. Українська людина: дорога до себе / М. Астаф'єва // Рідна школа. – 2000. – № 8. – С. 11-15.
3. Бержанін Ан. Життєві плани сільської молоді у сфері праці / Ан. Бержанін // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 3-4. – С. 145-152.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М., 1986.
5. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
6. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – Вильнюс, 1995. – 72 с.
7. Білоусова В. О. Життєві та етичні цінності старшокласників / В. О. Білоусова // Цінності освіти і виховання : Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К. : АПН України, 1997. – С. 137-140.
8. Боришевський М. І. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. І. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 144-150.
9. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості / Т. В. Бутківська // Цінності освіти і виховання. Науково-метод. збірник / Під ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 27-31.
10. Веселова В. В. Билет в будущее / В. В. Веселова. – М. : Знание, 1990. – 80 с. (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Педагогика и психология». - № 1).
11. Выготский Л. С. Развитие личности и мировоззрения ребенка. Психология личности: Тексты / Л. С. Выготский. – М., 1982. – С. 161-165.
12. Гармаев А. Ц. Этапы нравственного становления ребенка / А. Ц. Гармаев. – М., 1991. – 145 с.
13. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави / В. Гонський // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С. 10-14.

14. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К., 1997. – 76 с.
15. Горяинов В. П. Эмпирическая классификация жизненных ценностей россиян в постсоветский период / В. П. Горяинов // Полис. – 1996. – № 3.
16. Гроф С. Духовный кризис: Статьи и исследования / С. Гроф. – М., 1995. – 225 с.
17. Долгая Н. Мистецтво як засіб духовного становлення особистості / Н. Долгая // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 35-39.
18. Дорошенко К. Гуманістичний ідеал старшокласників: дослідження проблеми / К. Дорошенко // Рідна школа. – 2002. – № 2. – С. 26-30.
19. Экспериментальная психология / Под. ред. П. Фресс и Ж. Пиаже. – М., 1975. – Вып. 5.
20. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М., 1986.
21. Зелениченко А. И. Психология духовности / А. И. Зелениченко. – М., 1996. – 400 с.
22. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии / Б. В. Зейгарник. – М., 1982. – С. 128.
23. Краева О. Л. Типология ценностно-нормативных ориентаций / О. Л. Краева, Г. П. Воронин // Социологический журнал. – 1995. – № 3.
24. Климова С. Г. Изменения ценностных оснований идентификации (80-90-е годы) / С. Г. Климова // Социологические исследования. – 1995. – № 1.
25. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975.
26. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 1996. – № 5.
27. Малько Н. О. Ціннісні орієнтації та їх вплив на особистісний розвиток школяра / Н. О. Малько // Психологія. – К. : НПУ, 1999. – Випуск 3. – С. 147-153.
28. Пічуркіна-Шумейко Л. Виховання громадянськості підростаючого покоління / Л. Пічуркіна-Шумейко // Рідна школа. – 2001. – № 4. – С. 41-45.

29. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. Посібник / Е. О. Помиткін. – К., 1996. – 164 с.
30. Помиткін Е. О. Комплексна оцінка гармонійного розвитку учнів в управлінні навчально-виховним процесом / Е. О. Помиткін // Освіта і управління. – 1997. – Том 1. – № 4. – С. 68-72.
31. Потимкін Е. О. Сучасні підходи до комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів / Е. О. Помиткін // Нові технології навчання: Наук.- метод. збірник. – К., 1997. – Вип. 19. – С. 34-51.
32. Родыгин Е. Р. Гуманистическая психология: теория и способы практического использования / Е. Р. Родыгин, А. Я. Шестюк. – К., 1994. – 50 с.
33. Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва / В. А. Роменець. – К., 1993. – 567 с.
34. Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова. – Л., 1985.
35. Сковорода Г. Твори: В 2-х т. / Г. Сковорода. – К., 1961.
36. Славин О. Советское или западное? / О. Славин // Полис. – 1996. – № 3.
37. Соколова Е. Т. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях / Е. Т. Соколова, В. В. Николаева. – М., 1991.
38. Стежко Ю. Морально-християнські цінності в особистісному самовизначенні учнів / Ю. Стежко // Рідна школа. – 2000. – №11. – С. 15-19.
39. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М., 1984.
40. Фанталова Е. Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов / Е. Б. Фанталова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 1.
41. Хорни К. Невроз и развитие личности / К. Хорни. – М., 1998.
42. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М., 1977.
43. Чернобаева М. П. Ціннісні орієнтації підлітків у сфері дружнього спілкування / М. П. Чернобаева // Радянська школа. – 1976. – № 10. – С. 53-56.
44. Шеррингтон Ч. Интегративная деятельность нервной системы. – Л., 1966. – С. 26.